

איסור יצירת תמונות, צורות וסמלים

א. פתיחה

בשיעור הראשון בסידרה עסקנו באיסור ההנאה מעבודה זרה ואביזריה. מחציתו הראשונה של הפרק השלישי במסכת עבודה זרה מבקשת לברר מהם האביזרים החשודים ככאלה המהווים חלק מפולמוס אלילי: צורת חמה ולבנה, צורת דרקון, צורת אדם האוחז מקל או כדור, צורות שלימות ושבורות ועוד כהנה צורות שונות ומשונות. למעשה, השאלה ההלכתית בהקשרים אלה היא שאלה "בלשית" – יש לברר ביחס לכל צורה האם אמנם מקורה בתשמיש עבודה זרה כלשהו, או שמא מדובר על צורה "תמימה" שאין בה משום עבודה זרה, והיא אינה אלא קישוט או משחק. כמובן, שאלה זו תלויית זמן ומקום, וכבר דן מרן הבית יוסף באריכות ביישומן של הלכות אלה במקומות שבהן הדתות המונותאיסטיות הן המרכזיות.

על כל פנים, בעיצומו של אותו הפרק במסכת עבודה זרה (דף מ"ב) מצאנו חידוש גדול:

"ממקטי רב ששת חומרי מתנייתא ותני: כל המזלות מותרין - חוץ ממזל חמה ולבנה, וכל

הפרצופין מותרין - חוץ מפרצוף אדם, וכל הצורות מותרות - חוץ מצורת דרקון".

הגמרא מבקשת לברר האם מימרא זו עוסקת בנושא הכללי של הפרק, דהיינו במי שמצא צורות חמה ולבנה או צורות פרצופים; או שמא עוסקת מימרא זו בהלכה שונה לחלוטין – לא ב"מוצא", אלא ב"עושה". כלומר, בצד איסור ההנאה הכללי מכל צורה או צלם שיש בהם חשש עבודה זרה, קיים איסור נוסף והוא – לייצר פסילים ואלילים שכאלה. כמובן, אדם יהודי אינו נחשד בסתמא שמייצר פסילים לעבודה זרה, ובכל זאת נאמר בגמרא שהדבר אסור.

ואמנם, כך נפסקה ההלכה בשולחן ערוך (יורה דעה, קמ"א ד'): :

"אסור לצייר צורות שבמדור שכינה, וכן צורות שרפים ואופנים ומלאכי השרת. וכן צורת

אדם לבדו - כל אלו אסור לעשות אפילו הם לנו".

איסור זה מעורר שאלות שונות, ולשמך אבקש לייחד את שיעורנו הנוכחי.

ב. איסור תורה ואיסור דרבנן

כמובן, השאלה שבה יש לפתוח היא מה פשר האיסור, והאם מדובר על איסור תורה או על איסור דרבנן. ציטטנו לעיל את דברי רב ששת, המהווים פתיח לסוגיה כולה. אף שאבוי ורבא נחלקו שם בפירוש המדויק בדברי רב ששת, הרי שלהלכה מוסכם על כולם כי ישנן צורות שעשייתן אסורה.

במרוצת הסוגיה אנו מוצאים שני איסורים שונים. בתחילה מצטטת הגמרא שתי ברייתות:

"והתניא: לא תעשון אתי - לא תעשון כדמות שמישי המשמשין לפני במרום, כגון אופנים

ושרפים וחיות הקדש ומלאכי השרת!

והתניא: לא תעשון אתי - לא תעשון כדמות שמישי המשמשין לפני במרום, כגון חמה ולבנה,

כוכבים ומזלות!"

אם כן, לפנינו איסור תורה לעשות דמויות אופנים וחיות, וכן דמויות חמה ולבנה.

בהמשך, מוסיפה הגמרא ומביאה את התוספתא (עבודה זרה, ה' ב'):

"דתניא: טבעת שחותמה בולט - אסור להניחה ומותר לחתום בה, חותמה שוקע - מותר

להניחה ואסור לחתום בה".

ומסבירה:

"משום חשדא".

כלומר, טבעת שיש בה צורה – אסור להחזיקה בבית, שכן בעל הטבעת יחשד כעובד עבודה זרה. נמצא איפוא שבצד איסור התורה לעשות דמויות ושמשים שבמרום, ישנו גם איסור דרבנן המבוסס על חשד.

מעבר להבחנה העקרונית והמשמעותית בין איסור תורה ואיסור דרבנן, מציינת הגמרא גם נפקא-מינה מעשית ביניהם. למשל, ישנן צורות שמותר לצור בבית הכנסת, שהוא מקום המיועד לרבים, אך אסור לאדם לצור בביתו הפרטי. הסיבה לכך היא, שאין בצורות אלה איסור תורה מדין "לא תעשון אתי", ואולם היוצר צורות כאלה נחשד בעבודה זרה. לפיכך, בבית הכנסת, שהוא מקום ציבורי, אין חושדים את הרבים בעבודה זרה, אך לאדם פרטי בביתו הדבר אסור. השאלה מה כלול באיסור תורה ומה אסור רק מדרבנן מפני החשד, שנויה במחלוקת בין הראשונים, וכפי שיתבאר.

ג. "לא תעשון אתי" – מקור האיסור ומשמעותו

כאמור, האיסור העיקרי הוא איסור תורה. הדיבר השני מעשרת הדיברות קובע:

"לא תעשה לך פסל וְכָל תְּמוּנָה אֲשֶׁר בַּשָּׁמַיִם מִמַּעַל וְאֲשֶׁר בָּאָרֶץ מִתַּחַת וְאֲשֶׁר בַּמַּיִם מִתַּחַת לָאָרֶץ."

איסור זה עוסק במי שיוצר צורה לעבודה זרה. אלא, שבסיומן של עשרת הדיברות, לאחר שראו כל העם קולות וברקים, מוסיפה התורה וכותבת:

"(יט) וַיֹּאמֶר ה' אֶל מֹשֶׁה כֹּה תֹאמַר אֶל בְּנֵי יִשְׂרָאֵל אַתֶּם רְאִיתֶם כִּי מִן הַשָּׁמַיִם דִּבַּרְתִּי עִמָּכֶם: (כ) לֹא תַעֲשׂוּן אֵתִי אֱלֹהֵי כֶסֶף וְאֱלֹהֵי זָהָב לֹא תַעֲשׂוּן לָכֶם:."

באופן פשוט, מבקש איסור זה לקבוע שאף לשם שמיים ולצורך עבודת השם אין לייצר פסילים מכסף ומזהב, וכדרך שאסרה תורה להקים מצבה או לטעת אשרה כחלק מעבודת השם. האבן עזרא שם מסביר:

"ואחר שדברתי אני עמכם פנים בפנים בלא שליח, אין לכם צורך לעשות אתי אלהי כסף וזהב, כי רבים מעובדי הפסילים שהם אומרים עד היום, כי זאת הצורה תלף בעדי ותעזרני מול השם."

הגבול שבין פסל המייצג את ריבונו של עולם, ובין עבודה זרה של ממש, הוא גבול דק ביותר, ועל כן אסרה זאת תורה. במכילתא שם נאמר:

"לא תעשו לכם. שלא תאמר, הואיל ותנה תורה רשות לעשות בבית המקדש, הריני עושה בבתי כנסיות ובבתי מדרשות, ת"ל לא תעשו לכם."

גם כאן, אין לחצות את הגבול הדק שבין הצורות והכלים שנצטוונו לצור במקדש, ובין צורות נוספות "ביוזמה פרטית" בבתי כנסיות ובבתי מדרשות.

אלא, שהמכילתא מוסיפה ודורשת:

"דבר אחר לא תעשו לכם, שלא תאמרו, הרי אנו עושין לנו, כדרך שאחרים עושין במדינות, ת"ל לא תעשו לכם."

ובכן, גם צורה שאין בה כל מימד של פולחן דתי – אסורה. נראה, שהעושה צורה לצורך עבודת השם, אכן עלול חלילה לטעות בעבודה זרה. אך העושה צורה לנוי – מה איסור יש בכך? הרמב"ם בספר המצוות (לא תעשה ד') הסביר זאת כך:

"והמצוה הרביעית היא שהזהירנו מעשות צורות מיני בעלי חיים מן העצים והאבנים והמתכות וזולתם, ואף על פי שלא ייעשו להעבד. וזו הרחקה מעשות הצורות בכלל כדי שלא

יחשוב בהם מה שיחשבו הסכלים שהם עובדי עבודה זרה שיחשבו כי לצורות כחות. והוא אמרו יתעלה "לא תעשון אתי אלהי סף ואלהי זהב" ... ומי שעבר על לאו זה חייב מלקות". בדרך כלל, סייג והרחקה אינם אלא מדרבנן. עם זאת, מצאנו לעיתים שהתורה עצמה קבעה סייגים והרחקות, וכך הוא גם כאן: צורה שאינה אלא לנוי אסורה, כדי שלאדם מישראל לא יהיה כל עסק ועניין עם צורות כלשהן, בין צורות שהן חלק מן הפולחן הדתי, שעלולות להיות גובלות בעבודה זרה, ובין צורות שהן נוי בעלמא.

ד. היקף האיסור

בדברי הראשונים והפוסקים מצאנו מחלוקת נרחבת באשר להיקף האיסור. מחלוקת זו נוגעת בעיקר לשתי שאלות:

א. סוגיית הגמרא סוקרת את הצורות האסורות, ולמסקנתה האיסור כולל צורת מלאכים, צורת פני אדם, צורת ארבע החיות שבמרכבה שמתאר יחזקאל ובלבד שהן יחד, וצורת שמש וירח. הראשונים נחלקו האם ישנן צורות נוספות שאסורות בכלל זה: יש מראשוני אשכנז שהחמירו ואסרו מדרבנן את צורות כלל החיות, כפי שנוכיר להלן; ואולם ראשוני ספרד, וכן הובא להלכה בר"ן ובבית יוסף, קבעו שיש לאסור רק צורה שהיא מובהקת לעבודה זרה. כך, למשל, כתבו ראשונים כי אסור לאדם מישראל ליצר "שתי וערב" – צלב, אף אם אין כוונתו לעבודה זרה, שכן מדובר על צורה מובהקת של איסור.

ב. בתחילת דברינו ציטטנו את התוספתא, המבחינה בין טבעת שחותמה בולט ובין טבעת שחותמה שוקע. כלומר, יש להבחין בין צורה תלת מימדית, שאיסורה חמור יותר מאשר תמונה או ציור שאין בהם ממשות וצורה גמורה. הראשונים נחלקו לגבי היקף הסתייגות זו:

1. הטור וחלק מבעלי התוספות (כמצוטט ברמב"ן בע"ז) נקטו, שהסתייגות זו נוגעת לכל הצורות כולן, שאיסורן אך ורק בבולט אך לא בשוקע.

2. הרמב"ן פסק, שהסתייגות זו אינה נוגעת כלל לצורות האסורות מן התורה, שאיסורן בכל מקרה. הסתייגות זו מתייחסת רק לאותן צורות שיש בהן משום מראית עין בלבד, ובזה אסרו רק בבולט ולא בשוקע.

3. התוספות (עבודה זרה מ"ג, יומא נ"ד) היקלו קצת יותר מן הרמב"ן, והחמירו בשוקע רק בצורת שמש וירח. נימוקם הוא, שהיות וגם בעין האנושית השמש והירח נראים שוקעים ולא בולטים, כלומר אנו רואים אותם כ"ציור" התלוי ברקיע השמים ולא כישות תלת מימדית, יש להחמיר בהם.

4. בדומה לתוספות, קבע הרמב"ם שצורת אדם מותרת בשוקע ולא בבולט, אך צורת שמש וירח אסורים אף בשוקע. הר"ן כבר הקשה מניין לרמב"ם לחלק בין צורת אדם לצורות אחרות, ודנו בכך המפרשים אך לא נרחיב בזה כאן.

בצד שתי שאלות אלה, מצאנו בסוגיה ובדברי הראשונים גם הקלות נוספות, כגון: התיירו לרבן גמליאל להתקין צורות כדי להתלמד בהן, ולחקור בעזרתן את עדי קידוש החודש; התיירו לעשות צורות שאינן בדרך כבוד, שכן בצורות כאלה אין כל חשש או חשד לעבודה זרה; וכן יש מן הראשונים שהתירו לצור צורות חלקיות, כגון ראש אדם בלא גופו, או חלקי מלאכים וכדומה. פרטי הדין בעניין זה רבים, וניתן למצוא אותם בשולחן ערוך ובנושאי כליו בסימן קמ"א ביורה דעה. אבקש להקדיש את הזמן העומד לרשותנו, לשלושה דיונים מעשיים המשתלשלים מסוגיה זו.

ה. צורות בבית הכנסת

כידוע, מנהג רבים מבתי הכנסת בישראל שסמוך לארון הקדוש מציירים או אורגים בפרוכת צורות שונות של בעלי חיים, כגון אריות, נשרים וכדומה. האם הדבר מותר? מן האמור לעיל עולה, שהיות ולא מדובר על אחת מן הצורות האסורות בפירוש, כדמות אדם או דמות מלאכים, בוודאי שאין בכך איסור תורה. בנוגע לאיסור דרבנן מפני החשד, הדבר תלוי בשאלה האם מצאנו שעובדים לצורות של אריות או של בעלי חיים מעין אלה, והיות שנראה שהדבר אינו מקובל, לכאורה היה מקום להתיר.

ואמנם, הרמב"ם (הלכות עבודה זרה, ג' י"א) קבע:

"צורות הבהמות ושאר נפש חיה חוץ מן האדם וצורות האילנות ודשאים וכיוצא בהן מותר לצור אותם ואפילו היתה הצורה בולטת".

דברי הרמב"ם הועתקו להלכה גם בשולחן ערוך.

אלא, שכבר בתקופת הראשונים התעורר פולמוס גדול בנושא זה באשכנז. כך מצאנו במרדכי בעבודה זרה (תת"מ):

"השיב רבינו אפרים לרבינו יואל: על צורת עופות וסוסין שציירו בבהכ"נ ששאלת אם מותר להתפלל שם ... צורות עופות וסוסים אין העובדי כוכבים עובדין להן אפילו כשהן תבנית בפני עצמן וכ"ש כשהן מצויירין על הבגדים ... הלכך אין כאן בית מיחוש. ורבינו אליקים ... צוה להסיר צורות אריות ונחשים שציירו בבהכ"נ בקולונאי".

לכאורה, דברי רבינו אליקים מחודשים להפליא: ראשית, אין מדובר על צורה מן הצורות האסורות, אלא על אריות ונחשים; ושנית, המדובר על ציור, ולא על פסל בולט בצורה תלת מימדית. ואכן, הבית יוסף כותב שדברי רבינו אליקים דעת יחיד הם, וזו חומרה שאין לחוש לה. אך אף על פי כן, ולמרות שבשולחן ערוך העתיק את לשון הרמב"ם, מצאנו שהבית יוסף עצמו בשו"ת אבקת רוכל (ס"ג) החמיר בדבר, וכתב:

"ראינו את אשר כתב החכם כה"ר אליהו קפסאלי ישמרו הא-ל, על דבר מי שרצה לשים על ההיכל אבן שיש מצוייר בה צורת אריה. והפליא החכם הנזכר להחמיר ולאסור בטענות וראיות ודרש מאתנו אם כנים דבריו נחזיק בידו. ונדרשנו נמצינו לבקשתו, כי ראוי לכל אשר נגע ה' בלבו למחות בדבר זה.

ומדוע למחות בכך?! על כך משיב באבקת רוכל שם שתי תשובות:

"עם היות שלדעת הרמב"ם שאר צורות חוץ מצורת אדם מותרים אפילו בולטים, כבר הכריע הר"ן בפרק כל הצלמים דשאר בולטות אסורות משום חשדא.

ורבי אליקים אסר לצור צורות בעלי חיים כדאי במרדכי ובהגהות אשירי ואע"פ שרבי אפרים מתיר, דברי רבי אליקים עיקר שעשה מעשה וצוה להסיר צורות אריות ונחשים שציירו בבית הכנסת בקאלוניא ... אי משום חשדא ואי משום דמתוך שמסתכלים באותם צורות אין מכוונין לבם לאביהם שבשמים ...

ואפילו מי שרצה לומר דרבים שאני מודו דמכוער הדבר ... ומעתה מי הוא זה אשר מלאו לבו לצור צורה כזו בהיכל ולא שמע לקול מורה להחמיר".

אם כן, אף שלהלכה בשולחן ערוך פסק כדעת הרמב"ם, חשש גם לדעת הרמב"ן המחמיר, ואוסר כל צורה בולטת. ועוד, אף שכתב על דברי רבינו אליקים שהינם דעת יחיד, הרי שהלכה למעשה חשש להם, הן מצד החשד שקובעים צורות בקדמת בית הכנסת, והן משום שהדבר מסיח את דעתם של המתפללים.

אמנם, להלן בשו"ת אבקת רוכל שם ישנן תשובות נוספות העוסקות בעניין זה, ובהן לפחות לגבי פרוכת המצויירות בה חיות, נראה שהבית יוסף היקל יותר, ולא חשש לדברי רבינו אליקים. מסתבר איפוא שבתשובה זו החמיר דווקא משום שמדובר על פסלון של ארי, והוא מחשיד יותר. וכבר האריכו אחרונים להסביר את דברי הבית יוסף בעניין זה, כמובא בברכי יוסף על השולחן ערוך שם, ובשו"ת ציץ אליעזר, ג' כ"ד. הלכה למעשה, מצאנו כמה מגדולי המשיבים שאכן לימדו זכות על מנהג ישראל בכל הדורות, שלא חששו לצייר צורת אריות על פרוכת בית הכנסת. ראה על כך, למשל, בשו"ת דברי יציב (יורה דעה ל"ח), ואין כאן המקום להאריך בזה יותר.

ו. בובות משחק לילדים

אחת הנקודות המוסכמות לכולי עלמא היא, שאסור לעשות צורה תלת מימדית של אדם. אלא שכידוע, אין כמעט ילד או ילדה שאינם משחקים בבובות למיניהן, ובאלה גם צורות אדם. כבר המהרי"ט (יורה דעה ב' ל"ה), בן דורו של הבית יוסף, נשאל על כך, והעלה להתיר:

"אלא ה"ק אסור לעשות צורה לנוי דהיינו דבר קבוע שיטעו לומר שיש בהם ממש לאפוקי דרך עראי לפי שעה כגון משחק בהם או להתלמד דשרי דלא אתו למטעי ולפי דרכנו למדנו באותם הפרצופות שעושין לתינוקות לשחק בהם וכן אותם שעושים המשחקים לשחק בהם הואיל ולא בדרך קבוע עבידא שרי".

החלוקה בין דרך קבוע ודרך עראי לא לגמרי ברורה, אך הוא קובע בפירוש שכל העשוי למשחק, אין כל חשש שייטעו בו ויבואו לחשוב שיש בו סרך עבודה זרה, ועל כן הדבר מותר.

הרב עובדיה יוסף (שו"ת יביע אומר, יורה דעה ג' ח') ציטט את דברי המהרי"ט, וקבע:

"כלל העולה שהנהגים לקנות בובות לילדיהם הקטנים לשם שחוק ושעשוע, יש להם על מה שיסמוכו".

אמנם, היתר זה איננו מוסכם, וראה למשל בשו"ת שבט הלוי (ז' קל"ד) שהחמיר מאוד בעניין, וקבע שאסור בשום אופן להחזיק בובה כזאת בבית, אלא אם כן מחסירים ממנה איבר כלשהו, וכך פוגמים בצורתה. גם הרב עובדיה יוסף באותה תשובה מאריך להוכיח שכאשר חלק מצורת הגוף חסירה יש להקל, ועל כן כותב שלמרות שהמיקל יש לו על מי לסמוך, היות שמדובר על חשש איסור תורה, ומבחינה מציאותית רוב הילדים לא יאהבו את הרעיון שיקנו בובה אך יתלשו ממנה חלק, מוטב מראש לקנות בובות שאינן בצורת אדם שלימה, אלא בצורה חלקית בלבד. ידידי הרב משה כהן פירסם בתחומין (ל"ג) מאמר ובו מצד צדדים נוספים להקל בעניין זה של בובות משחק לילדים, ויעויין שם.

ז. צילומי אדם

וסוגיה אחרונה. במחצית הראשונה של המאה ה-19 הומצאה בצרפת המצלמה הראשונה. כעבור זמן לא ארוך, הפכה המצלמה למוצר נפוץ ושכיח, והדבר העצים שאלה שהטרידה את פוסקי הדורות מאז ומקדם, והיא: האם יש חשש כלשהו בציוור או בצילום של פני אדם.

שאלה זו תלויה, לכאורה, בדעות הראשונים שצוטטו לעיל: ברמב"ם מפורש, שהאיסור בצורת אדם הוא בצורה בולטת בלבד, וכפי שהוזכר לעיל בבובה או בחפץ כלשהו. כדעה זו פסק גם השולחן ערוך, ואם כך, אין לאסור בציוור או בתמונה.

אלא שכפי שכבר הזכרנו, הרמב"ן החמיר בזה, וקבע שבצורת אדם, שהיא אחת הצורות האסורות מן התורה, יש להחמיר גם ב"שוקעת", דהיינו בציוור או באריגה, ולא דווקא בצורה תלת מימדית. הטי"ז על השולחן ערוך תמה כיצד היקל מרן בעניין זה, שיש בו ספק איסור תורה, כדעת הרמב"ם,

ודחה את דעת הרמב"ן שראשונים נוספים אחזו בה. גם הפתחי תשובה שם הביא את אזהרתם של כמה מגדולי האחרונים, שאף שהרמב"ם והשולחן ערוך היקלו בדבר, ראוי מאוד להחמיר ולא לעשות זאת, בעיקר על פי תורת הסוד.

ואמנם, כמה מגדולי ישראל, ובעיקר אנשי החסידות והקבלה, נשמרו ונהירו שלא להצטלם. כך מסכם זאת הראי"ה קוק (דעת כהן, ס"ו)¹:

"בתשובה על שאלתו, אם יש איזה מניעה ע"פ דין תורה, מלצייר ציורים של תמונות, של יהודים חרדים. אתכבד בזה להודיעו, שישנם חסידים שהם נמנעים מלצלם את תמונתם, וכן אינם נותנים רשות לציירים לצייר את צלמם, בצבע על היריעה, ויש לדבריהם מקום בשיטות של פוסקים, וקל - וחומר במהלך החסידות והפרישות.

אבל ההלכה הפשוטה, שנתפשטה בישראל ע"פ דין השולחן - ערוך, היא, שלצייר צורת אדם בצבע על הלוח, וה"ה לצלם צלום פוטוגרפי, אין איסור מצד הדין, וכן נפוץ המנהג גם אצל חלק הגון מיראים וחרדים, כשיש בדבר צורך של מצוה, וחובב התורה והיהדות, או שאר ענין מוכרח ונחוץ.

וראוי מאד להדר, שלא יהיה הציור שלם לגמרי, כלומר יחד עם הרגלים, כי - אם הצד העליון לבדו, שהוא עיקר תפארת האדם והבלטתו האופית הרוחנית, שזהו המבוקש האידיאלי של הטובים שבציירים ובעלי האמנות".

בימינו הדבר הפך למנהג רווח הרבה יותר, וכמעט שאין מי שמקפיד שלא יצלמו את דמות פניו. ובכל זאת, אבקש לסיים בהסבר מאלף של רבי עובדיה הדאיה, בעל שו"ת ישכיל עבדי, לחששם של המקובלים שלא להצטלם:

"והנה מדברי הזוה"ק דתלה טעם האיסור משום דהאדם הוא משכן לצורה העליונה, ולא הספיק באומרו משום דדומה לצורה העליונה כי בצלם א-לקים עשה את האדם, מזה ראיה מוצאת כדברי הגאון יערות דבש ז"ל הנ"ל כי הקל"י מתאחזין בדיוקן האדם, דכבר נודע שהקל"י עיקר ינקתם היא מניצוצות הקדושה וזה חשקם ומאווים תמיד להתאחז בקדושה, ולזה ביוזעם ומכירם שהאדם הוא מרכבה לצורה העליונה, בראותם דיוקני שלו, אז תכף חשים נמהרים להתאחז בו, ושורים עליו, רק שבהיות הצורה העליונה שרויה בתוכו אין להם הכח לשרות בתוכו, כי אין להם כח לעמוד נגד הקדושה, אך בהיות דיוקני לבד כמו צלם ותבנית, אז הם נעשים בעה"ב ושורים בתוכו, ובהיות שכבר שלטו על דיוקנו, אז נוסף להם הכח להתאחז גם בדיוקנו האמתי שצורה העליונה שרויה בתוכו, ולזה בא בנו"ט הזוה"ק משום דהאדם הוא מרכבה לצורה העליונה, דר"ל דשתים זו שמענו חדא משום לא תעשון אותי שנית דע"ז עלול להתאחז בתוכו הקל"י וליו יחליפינו וליו ימיר טוב ברע ח"ו, משא"כ אם היה אומר בקצרה משום דדומה לצורה העליונה, לא היה נשמע טעם האיסור רק משום לא תעשון אותי אך בזה, הורה לנו טע"א נוסף משום דלא ישלט בו הסט"א וכאמור.

ובזה מובן אצלי מה ששמעתי באומרים בטעם המחמירים משום דע"י הצילום ניטל ממנו צלם אלהים, דעפ"ה הנה נכון דע"ז ששורה הסט"א על דיוקנו, אז יהיה לה שליטה גם על דמות תבניתו העיקרי וע"י שמתאחזים בו אז נחסר ממנו השפע הקדוש של צלם א-לקים.

באופן דבר הלמד מכל האמור דבין לפשטן ש"ד בין לסודן דראוי לאדם להחמיר על עצמו שלא להצטלם בשום אופן אפי' ע"י "פוטוגרפאי" ואפי' רק בפ"י הפנים לחוד, ומכ"ש למי שכבר נהג איסור בזה מאבותיו ואבות דדאי דראוי לאחוז מעשה אבותיו בידי

¹ וראה עוד ביחווה דעת, ג' ס"ג

ומהם אין לזוז יתד בל תמוט, והי' יזכנו לעשות רצונו בלבב שלם; הצעיר עבדיה הדאיה ס"ט
."